

<https://doi.org/10.31108/2.2022.2.26.5>
УДК 316.61

Ірина Зубіашвілі
Ольга Лавренко

СОЦІАЛЬНА РЕФЛЕКСІЯ ЯК ОСНОВА МЕХАНІЗМУ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Зубіашвілі Ірина, Лавренко Ольга. Соціальна рефлексія як основа механізму економічної соціалізації особистості.

Вступ. Економічна соціалізація особистості відбувається через механізм соціальної рефлексії та реалізується в системі суспільних відносин, регулює соціально-економічні процеси. Соціальна рефлексія дозволяє створити умови для розвитку суб'єкта, в тому числі й економічної соціалізації особистості.

Мета. Теоретичне дослідження ролі соціальної рефлексії в економічному соціумі як основи механізму економічної соціалізації.

Методи. Теоретичний аналіз проблеми соціальної рефлексії та її інтерпретація в психологічній науці.

Результати. Проаналізовано поняття «рефлексія» як психологічне явище. З'ясовано, що соціальна рефлексія представляє собою основу для прояву в людині самостійності та активності в процесі оволодіння економічними знаннями, економічним досвідом у взаєминах з іншими суб'єктами.

Висновки. Поняття «соціальна рефлексія» – суто психологічне явище, що представляє розумовий раціональний процес або акт, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе, власних дій, поведінки, мови, свого досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру та міжособистісних взаємин. Результат рефлексії – це прояв соціальної теорії, яка пояснює сутність процесу економічної соціалізації особистості.

Ключові слова: соціалізація, економічна соціалізація, соціальна рефлексія, механізм соціалізації, творчий потенціал особистості, розвиток суб'єкта.

Zubiashvili, Iryna, Lavrenko, Olha. Social reflection as the basis of the mechanism of economic socialization of the individual.

Introduction. Economic socialization of the individual, which regulates socio-economic processes, takes place through the mechanism of social reflection and is realized in the system of social relations. Social reflection allows creating conditions for the development of the individual including their economic socialization.

Aim. To make a theoretical study of the role of social reflection in economic society as the basis of the mechanism of economic socialization.

Methods. Theoretical analysis of social reflection and its interpretation in psychological science.

Results. The concept of reflection is a psychological phenomenon. It is the basis for personal independence and activity in the process of developing economic knowledge and economic experience in relations with other people.

Conclusions. The concept of social reflection is a purely psychological phenomenon that represents a mental rational process or act aimed at analyzing and understanding of oneself, one's own actions, behavior, language, experience, feelings, states, abilities, character, and interpersonal relationships. The result of reflection is the manifestation of a social theory that explains the essence of economic socialization of the individual.

Key words: socialization, economic socialization, social reflection, socialization mechanism, creative potential of the individual, personal development

Вступ. Сучасне суспільство характеризується нестабільністю та невизначеним вектором соціальних змін. Така його трансформація не завжди є зрозумілою для особистості, перш за все за рахунок непередбачуваності ситуацій та неможливості прогнозувати своє майбутнє. Перехід до ринкової економіки супроводжується економічними девіаціями (гіперінфляція, безробіття, злиденність, особистісні кризи, прояви маргінальності тощо). Новими суттєвими чинниками економічної девіації в Україні стали локдаун, викликані пандемією COVID-19, та військова агресія рф. У цих умовах в особистості змінюється система особистих цінностей і оцінок, різко

падає відчуття захищеності, впевненості у завтрашньому дні. Через відчуття тривоги, напруги, страху, невизначеності ускладнюється процес її повноцінної соціалізації та соціальної адаптації.

Тому важливим є дослідження того, як буде розвиватися та ефективно функціонувати сучасна людина, як соціальна рефлексія здатна забезпечити її соціалізацію в нових соціально-економічних реаліях. Актуальність дослідження соціальної рефлексії обумовлена масштабністю соціально-економічних та політичних проблем сучасної цивілізації, які можуть бути вирішені, у тому числі, і за допомогою соціально-гуманітарних технологій. Великою є роль соціальної рефлексії, її понятійного апарату в організації та моделюванні соціально-економічних процесів, а також у вивченні динаміки соціальних систем. Проєкт майбутнього суспільства реалізує інноваційні концепції соціального розвитку через рефлексивну та креативну діяльність соціальних індивідів.

Соціально-політичні, економічні, екологічні та інші проблеми сучасного суспільства вимагають негайного вирішення та модернізації. Якщо традиційному суспільству була притаманна настанова на етичні, естетичні чи релігійні цінності, то в сучасному інформаційному суспільстві проявляється тенденція до зростання ефективності рефлексивних процесів, вкладених у досягнення мети та орієнтованості на успіх. Соціальна рефлексія є когнітивною підставою адекватного вивчення цих проблем і створює можливості ефективного пошуку шляхів вирішення труднощів, що виникли.

Актуальність дослідження особливостей соціальної рефлексії пояснюється також потребою створення нової методологічної бази, що дозволяє співвідносити класичне традиційне та інноваційне знання про рефлексію, розуміння рефлексії як значущої цінності для вирішення соціальних проблем. Соціальна рефлексія пояснює сутність і процеси економічної соціалізації особистості.

Проблема рефлексії привертає увагу фахівців різних галузей знання. Рефлексія є предметом міждисциплінарних досліджень. Оскільки різні аспекти дослідження проблеми рефлексії інтегруються у психології та філософії, вони є методологічною базою для вивчення цього феномену. Багатоаспектність категорії «рефлексія» пов'язана з її застосуванням у різних сферах гуманітарних розробок, від філософії до соціально-психологічного моделювання. Отже, проблема створення психологічної методології вивчення рефлексії може стати міждисциплінарною базою для дослідження цієї категорії.

Проблема соціальної рефлексії виникла ще в античності у працях Аристотеля (2007) та обговорювалася протягом усієї історії філософії. Значний внесок у розробку цієї проблеми зробили класики світової філософії: Вебер (2013), Гегель (2018), Гуссерль (2018), Bourdieu (2020), Durkheim (1982), Lefebvre (1961), Habermas (1985).

Метою статті є теоретичне дослідження ролі соціальної рефлексії в економічному соціумі як основи механізму економічної соціалізації.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз соціальної рефлексії як основи механізму економічної соціалізації особистості.

2. Розглянути різні типології рефлексії.

3. Дослідити вплив соціальної рефлексії на процес економічної соціалізації особистості.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз проблеми соціальної рефлексії та її інтерпретація в психологічній науці.

Результати дослідження та їх обговорення. Соціальна рефлексія як складова частина соціогуманітарного знання відрізняється від будь-яких інших видів складових його елементів, підкреслює зверненість філософії та психології до суспільного суб'єкта. Наприкінці XIX – початку XX століття проблема рефлексії стає особливо актуальною. Це знайшло підтвердження у працях Вебера (2013), Міда (2000), Bourdieu (2002), Cooley (1930), Giddens (1976). Аналіз стану розробленості проблеми показує різноманітність поглядів на поняття рефлексії та її роль у науковому пізнанні та соціальній практиці. Поряд з цим дослідники дійшли висновку, що у сучасній психологічній літературі проблема впливу рефлексії на соціальні процеси потребує подальшого глибшого вивчення.

Дослідження феномену соціалізації здійснюється соціогуманітарними науками: психологією, соціологією, філософією, педагогікою та ін. Економічна соціалізація є одним з головних аспектів соціалізації, актуальність якої згодом стає ще більшою. У межах психології проблема економічної соціалізації визначається на стику психології дитинства та психології економічної культури. До кінця ХХ ст. дефініція «економічна соціалізація» поширилася на зрілий вік, і навіть на старість, оскільки проблема включення в економічний соціум цих вікових етапів буває конфліктною і має багато протиріч. а також ця проблема перетворилася на самостійну міждисциплінарну галузь дослідження, де провідним механізмом є соціальне рефлексування.

Людина формується як особистість та суб'єкт економічної діяльності в процесі соціалізації. Так як людина – створіння соціальне, то від народження вона вже оточена собі подібними, включеними до соціально-економічних зв'язків. Первинний досвід комунікації людина отримує у своїй сім'ї ще до того, як починає говорити. Саме в сім'ї закладаються основні засади особистості людини. Надалі, будучи елементом соціуму, людина постійно отримує суб'єктивний економічний досвід, який стає невід'ємною складовою її особистості. Освоєння цього досвіду індивідуальне: оцінка тотожних соціально-економічних ситуацій може бути неоднозначною. Особи виносять з ідентичних обставин різний соціальний досвід, що проявляється у іншому процесі – індивідуалізації. Під індивідуалізацією ми розуміємо процес розвитку конкретної особистості.

Під час розгляду проблеми розвитку особистості співвідношення індивідуалізації та соціалізації людини викликає у деяких авторів розбіжності. Одні дослідники вважають, що індивідуалізація особистості – це негативна особливість, яка має бути заповнена процесом соціалізації, інші стверджують, що соціалізація ускладнює розкриття творчих можливостей людини. Ми поділяємо думку психологів, які стверджують, що соціалізація не є антиподом індивідуалізації, процес соціалізації не веде до нівелювання особистості, індивідуальності людини. Швидше навпаки, у процесі соціалізації та соціальної адаптації людина знаходить свою індивідуальність, але найчастіше складним та суперечливим чином. Засвоєння соціального досвіду, що лежить в основі процесу соціалізації, стає ще й джерелом індивідуалізації особистості, яка не лише суб'єктивно засвоює цей досвід, а й активно його переробляє (Durkheim, 1982). Усе наведене вище, на наш погляд, стосується і процесу економічної соціалізації особистості.

На нашу думку, *економічна соціалізація* – це процес засвоєння індивідом соціальних норм, економічних знань, цінностей, прийнятих у соціумі за допомогою виховання та освіти. Результатом його є включення індивіда в систему економічних відносин суспільства, завдяки чому він стає суб'єктом цих відносин. Пріоритетними каналами економічної соціалізації сьогодні стають ринок праці, інститут підприємництва, засоби масової інформації та сітьові комунікації. І хоча в сучасному суспільстві має місце домінування економічних проблем, це часто призводить до конфліктів у ціннісній сфері: між економічними та етичними цінностями.

Зазначимо, що для соціальної психології економічна соціалізація особистості є значущою проблемою взаємодії особистості та суспільства. Соціально-психологічний аспект дослідження економічної соціалізації передбачає її зіставлення із соціальним цілим, прояснюючи основний зміст. Людина реалізовується як суб'єкт економіки у взаємодії з іншими суб'єктами через процес економічної соціалізації.

Поруч із економічною соціалізацією відбувається процес засвоєння людиною елементів економічної культури. Якщо соціалізація – це набуття соціального досвіду, то інкультурація – це процес освоєння індивідом загальнолюдської культури та історично сформованих способів дій, у яких відбито духовні та матеріальні результати функціонування людини у різних епохах.

Відмітимо, що економічна соціалізація – це багатофункціональний процес, а інкультурація – культурно самобутній процес. Отже, між цими поняттями немає тотожності. Нерідко ми спостерігаємо відставання одного процесу від іншого. Так, успішна економічна соціалізація не завжди свідчить про необхідний рівень інкультурації, а благополучне засвоєння людиною економічної культури не означає наявність у неї певного соціального досвіду (Москаленко, 2013).

Соціогуманітарні науки вивчають економічну соціалізацію як процес освоєння кожним наступним поколінням економічної культури своєї нації. Економічна соціалізація здійснюється практично все життя індивіда, проте найвищий ступінь власне соціалізації відноситься до періоду дитинства та юності. Зазначимо, що процес економічної соціалізації реалізовується безперервно і не закінчується навіть у зрілості. Економічна соціалізація особистості належить до процедури з невизначеним кінцем, хоч і з чітко визначеною метою. Отже, соціалізація ніколи не буває повною, але й ніколи не закінчується. Суб'єкт є членом своєї спільноти, активно соціалізуючись через діяльність. Соціальна життєдіяльність індивідів і груп відбувається у межах конкретного соціуму, який як створює евентуальність їхнього взаємозв'язку, так і обмежує їх (Москаленко, 2013, 2016).

Економічна соціалізація індивіда відбувається під впливом різних чинників та при взаємодії з різними агентами за допомогою певних «механізмів». До механізмів соціалізації відносяться ті феномени, які перетворюють, трансформують зовнішнє у внутрішнє. Соціально-психологічні механізми економічної соціалізації особистості – це процес, який перетворює активність чинника соціалізації (соціальні умови, рушійні сили, якості особистості) в її результат (Курінний, 2020). Одним із таких механізмів є рефлексія.

Економічна соціалізація є процесом, вплив якого відчувають особистість та суб'єкти, агенти, що соціалізують її. Крім того, людина не пасивно репродукує те, що їй диктує соціум. Вона завжди має вибір, виявляючи свій творчий рефлексивний потенціал, впливає на сфери суспільного буття через діяльність.

Еволюція людини як соціального суб'єкта є складним процесом і в різні періоди часу має свою специфічність, але є й загальні характеристики. Зміст економічної соціалізації визначається, з одного боку, сукупністю соціальних впливів, що реалізуються через певні рефлексивні механізми, з іншого, – ставленням особистості до цього.

Механізм економічної соціалізації рефлексивно пов'язаний із внутрішнім діалогом, в якому людина аналізує, прораховує, доходить адекватного рішення. Це основа соціального коригування розуміння, тобто усвідомлення людиною того, якими способами вона взаємодіє з іншими. Соціокультурні значення реальності, змінені під впливом рефлексивного аналізу соціальних зразків, дозволяють намітити нові орієнтири формування себе як особистості (Lefebvre, 1961).

«Рефлексія» – це суто психологічне явище, що представляє розумовий раціональний процес або акт, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе, власних дій, поведінки, мови, свого досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру та міжособистісних взаємин. У вітчизняній психології рефлексивні процеси вивчають такі психологи: Дідковський (2014), С. Іллющенко (2020), І. Котик (2004), І. Мельничук (2001), Р. Павелків (2019), Н. Пов'якель (1998), А. Савченко (2016) та ін.

Зміст поняття «рефлексії», як зазначають дослідники, заснований на предметно-чуттєвій діяльності особистості, тобто усвідомленні людиною практики, предметного світу культури. У цьому сенсі рефлексія є методом не лише психології, але й філософії, з допомогою якого розкривається специфіка душевно-духовного світу людини. Саме рефлексія характеризує форму мислення. Вся філософія та психологія є рефлексією розуму, що представляє собою роздуми про такі категорії, як: акти та зміст почуттів, уявлень, думок, міркувань, які об'єктивуються в мові та у відповідних творах культури, а також і у своїй свідомості (Павелків, 2005).

Класичним зразком соціуму, де механізмом соціалізації виступала рефлексія, було європейське суспільство епохи Модерну (Lyotard, 1979). Невипадково у процесі всесвітньої глобалізації саме ця модель виявилася домінуючою. Стрімка еволюція європейського суспільства за останні чотириста років, попри соціальні та когнітивні кризи кінця XVIII-XX століття, свідчить про те, що в надрах його існує потужний інноваційний потенціал, здатний актуалізуватися та адекватно відповідати на «виклики історії» – як гнучкою інституційною трансформацією, так і розсуванням «когнітивних горизонтів».

Які практичні механізми економічної соціалізації суб'єкта, що навчається, через рефлексію? Людина набуває економічні знання свідомо, дотримуючись своєї внутрішньої

логіки, або знання транслюються завдяки штучно створеним ситуаціям, щепленим моделям економічної поведінки, апеляції до інстинктів та почуттів. У іншому випадку йдеться про моделі навчання індивіда, що приводять до його економічної соціалізації. У різних соціокультурних спільнотах ці моделі далеко не однакові, і навіть в межах однієї культури найчастіше використовуються взаємовиключні підходи – репресивні, природні, когнітивні. Розглянемо їх коротко на прикладі європейського суспільства.

У межах репресивного підходу, що апелює до етологічних основ людини, навчання трактується як «виправлення чи приборкання» індивіда з метою максимально успішної соціалізації. Починаючи з епохи Модерну, зазначений спосіб навчання не був домінуючим, однак його відлуння простежуються ще в педагогів-теоретиків в ХІХ столітті. Практику репресивної соціалізації індивіда блискуче описав М. Фуко, який проаналізував такі «інститути виховання», як в'язниця та божевільня (Habermas, 1985).

«Природні» моделі, що орієнтуються на природні задатки суб'єкта та висхідні ідеї «природної людини» Ж. Ж. Руссо, набули найбільшої популярності в ХІХ столітті, знайшовши своє втілення в педагогічній практиці. Відповідно до цих моделей гармонійний розвиток суб'єкта навчання є вирощуванням природних початків і схильностей, «допомогою природі» (наприклад, педагогіка Монтессорі). Зазначимо, що прихильники «природних» моделей соціалізації бачили у них засіб розвитку особистості людини на основі етичних принципів (Habermas, 1985).

Когнітивний метод соціалізації, на думку Wertheimer (1987), має настільки високу ефективність, що може створити у суб'єкта навчання внутрішню потребу до пошуку нового знання, до інноваційної діяльності, тим самим різко знизивши трансакційні витрати соціалізації. Метод цей полягає у пробудженні у суб'єкта навчання почуття цікавого. Відмітимо, що пробудження почуття цікавого не рівнозначне виробленню інтересу до якогось предмету. У першому випадку відбувається поліфонічний розвиток когнітивних потенцій суб'єкта навчання, у другому – вузька професіоналізація як результат вельми обмеженого досвіду рефлексії. Іншими словами, в одному випадку йдеться про здатність суб'єкта самостійно піддавати рефлексії безліч різноманітних явищ, виходячи з відчуття їхньої системної єдності, в іншому – про щось щеплене ззовні. Описані вище методи соціалізації прийнято називати периферійними.

Людина не завжди усвідомлює, що виконує у її свідомості роль природного інструменту осмислення навколишньої реальності. Рефлексія з легкістю охоплює лише неукорінене, неусталене, загадкове щось, що не знайшло собі місця в чіткій ієрархії уявних цінностей, яку людина отримує від навколишнього світу в процесі первинного засвоєння знання, первинної соціалізації. Неживе не може пробудити інтерес, але здатне обтяжити розум, зробивши погляд людини на світ більш приземленим. Отже, у свідомості людини «чужі», незбагненні механізми інтерпретації реальності протистоять механізмам, які самостійно набувають у міру розвитку в неї почуття цікавого.

У наукових дослідженнях наголошується, що у сучасній науці межі категорії рефлексії суттєво розширилися. Крім традиційної, ретроспективної функції рефлексії (критичного аналізу, накопиченого наукою знання), активно застосовується її конструктивна, творча функція (розробка цінностей, цілей, програм та засобів наукової діяльності).

У психології вивчення рефлексії представлено неоднозначно. Узагальнюючий аналіз вивчення рефлексії було зроблено з урахуванням досліджень у різних напрямках психологічної науки.

З позиції різних напрямів психології рефлексія розглядається як процес переосмислення, свідомого регулювання; як форма психічної діяльності; як форма усвідомлення, як базис позитивних міжособистісних контактів (Dewey, 1994).

Для розуміння сутності поняття рефлексії у педагогічному процесі доцільно звернутися до структури цього процесу та реалізованої в ньому педагогічної взаємодії. Рефлексія в педагогічному процесі – це самоідентифікація суб'єкта в процесі педагогічної взаємодії з педагогічною ситуацією, що склалася, з тим, що становить педагогічну ситуацію: з учнями, педагогом, умовами розвитку учасників педагогічного процесу, середовищем, педагогічними

технологіями. Враховуючи, що педагогічний процес передбачає обмін діяльностями педагога та учнів, у структурі педагогічної рефлексії виділяють кілька її видів (Павелків, 2005):

- соціально-перцептивна (переосмислення, перевірка педагогом власних уявлень і думок, які у нього сформувалися про учнів у процесі спілкування);
- комунікативна (усвідомлення суб'єктом того, як його сприймають, оцінюють інші, ставляться до нього);
- особистісна (осмислення власної свідомості та своїх дій, самопізнання).

У педагогічній психології поняття рефлексії також є багатограним. Рефлексія сприймається як:

- процес та результат фіксування учасниками взаємодії стану власного розвитку та причин, що забезпечили його;
- процес самоідентифікації суб'єкта педагогічної взаємодії, виходячи з ситуації, що склалася;
- взаємовідображення взаємодії учасників педагогічного процесу, що відбулася;
- відображення педагогом внутрішнього світу та стану розвитку учня і навпаки.

Аналізуючи форми рефлексії у педагогічному процесі, автори виокремлюють:

- *ситуативну рефлексію*, яка постає як «мотивування» і «самооцінка» і забезпечує безпосередню включеність суб'єкта до ситуації, осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається у цей час, тобто здійснюється рефлексія «тут і тепер»;
- *ретроспективну рефлексію*, яка служить для аналізу та оцінки вже виконаної діяльності, подій, що мали місце у минулому;
- *перспективну рефлексію*, що забезпечує роздуми про майбутню діяльність, уявлення про перебіг діяльності, планування, вибір найбільш ефективних способів, що конструюються на майбутнє.

Велике значення набуває поняття «рефлексія» у виховному процесі. Дослідники, звертаючись до питань економічної соціалізації особистості в освітньому процесі та проблем соціального виховання, розуміють рефлексію як внутрішній діалог, в якому людина розглядає, оцінює, приймає або відкидає ті чи інші цінності, властиві різним інститутам суспільства, сім'ї, суспільству, одноліткам, значущим особам та ін. Вона являє собою внутрішній діалог декількох видів між різними «Я» людини, з реальними або вигаданими особами. За допомогою рефлексії людина може формуватися і змінюватися в результаті усвідомлення і переживання нею тієї реальності, в якій вона живе, свого місця в цій реальності і самої себе (Павелків, 2005).

Для розуміння рефлексії важливим є опис рефлексивного механізму. Lefebvre (1961) дає чітке визначення рефлексивного механізму: рефлексивний механізм – це самоорганізація інтенціональної психічної активності, що здійснюється на різних рівнях психіки для досягнення в процесі взаємодії людини зі світом синергізму і проявляється у пробудові та зв'язуванні кордонів, їх організації в ході руху до основ своєї активності.

Автор виокремлює такі аспекти вивчення рефлексії:

Кооперативний. Рефлексія – аналіз суб'єкт-суб'єктних видів діяльності з урахуванням необхідності координації професійних позицій та групових ролей суб'єктів, а також кооперації їх спільних дій.

Комунікативний. Рефлексія – як істотна складова розвиненого спілкування та міжособистісного сприйняття, специфічна якість пізнання людини людиною.

Когнітивний. Рефлексія – вміння суб'єкта виділяти, аналізувати та співвідносити з предметною ситуацією власні дії.

Особистісний. Рефлексія – побудова нових образів себе, свого «Я» внаслідок спілкування з іншими людьми, активної діяльності, а також вироблення нових знань про світ.

Повсякденна рефлексія здійснюється через власні рішення, які пропонують власне мислення, діалоги та дискусії з іншими людьми та самим собою. Повсякденна рефлексія виконує роль самозвіту індивіда про свою ситуацію в світі і про своє місце та становище в цій ситуації, це безпосереднє схоплення власного досвіду.

Ми поділяємо думку авторів наукової монографії (Титаренко, Злобіна, Лепіхова та ін., 2012), що рефлексія є одним із способів постановки життєвих завдань, коли весь процес

постановки завдання націлений на максимальний особистісний результат. Рефлексивний спосіб означає, що розглядаються всі альтернативи, як і наслідки, які можуть виникнути в кожному можливому випадку. Вибір падає на ту альтернативу, що забезпечує «максимальний вигравш» – самотворення. Рефлексивний спосіб вивільняє особистість із тенет минулого досвіду, ставить її осторонь програмованих звичністю способів взаємодії зі світом. Найбільш значущою характеристикою цього процесу є те, що життєве завдання переживається особистістю як таке, що прийняте з повним відчуттям свободи й відповідальності за нього.

Економічна соціалізація суб'єкта відбувається як з допомогою названих вище механізмів, так і з допомогою конкретних засобів. Пізнання, спілкування, діяльність у цілому забезпечують поступову ініціалізацію суб'єкта до численних видів економічних відносин у різних сферах його життя. Це закріплює стратегію та тактику економічної поведінки особистості у суспільстві, а також показує її ставлення до інших людей та явищ.

Соціальна еволюція особистості служить засобом і водночас є наслідком економічної соціалізації, призначення якої визначається її значущістю для відтворення суб'єктом соціально-економічного процесу, у підтримці сталого існування економічного соціуму як цілісної системи шляхом адаптації особистості до соціального середовища.

Економічний досвід передається через виховання та навчання, що соціалізує суб'єкта і вписує його в конструкцію соціуму. Особливий тип знання, що соціалізує, – це знання про взаємодії індивіда, універсуму і соціуму, знання про інструменти рефлексії, що дозволяє як розуміти чужий досвід, так і вміти інтерпретувати нестандартні життєві ситуації. Саме такий тип рефлексії дозволяє здійснювати соціальні інновації, теоретично опрацьовувати власну лінію економічної поведінки у тих чи інших соціальних зв'язках та відносинах (Курінний, 2020).

Зазначимо, що рефлексивна діяльність відкриває перед людиною нові можливості. Обмірковуючи свої дії та вчинки, вона вчиться «жити правильно». У неї з'являється можливість контролювати своє мислення. Рефлексія сприяє появі самокритики, що дозволяє бачити власні мінуси, аналізувати їх та проводити роботу над помилками. Самоаналіз дозволяє позбутися негативних і гнітючих думок, що отруюють людське існування. Це особливо важливо, коли людина перебуває в агресивному середовищі, коли існує загроза її життю і здоров'ю. Усвідомлюючи попередні помилки, індивід виховує у собі стійку особистість і знаходить свою позицію. Рефлексує, людина перестає звинувачувати у всіх проблемах себе чи, навпаки, перекладати всю відповідальність на оточуючих. З'являється чітка та правильна життєва позиція. З допомогою рефлексії людина перестає жити на автопілоті, вона навчається заздалегідь аналізувати свої дії і не робить невірних кроків.

Водночас крім саморозуміння та самопізнання рефлексія включає процеси розуміння та оцінки інших людей. З її допомогою здійснюється співвідношення своєї свідомості, цінностей та думок з цими ж категоріями інших індивідів, груп, суспільства та, нарешті, загальнолюдськими.

Висновки. Отже, на основі наведеного вище можна дійти висновку, що рефлексія є процесом, завдяки якому відбувається будь-який розвиток: системи мислення, діяльності, особистості та її взаємодії із соціумом. Як наслідок, відбувається виникнення нових дослідницьких моделей соціально-економічного простору.

Водночас соціальна рефлексія є основою механізму, що сприяє прояву у людині самостійності й активності у процесі оволодіння економічними знаннями, в оволодінні досвідом економічної діяльності у взаєминах з іншими суб'єктами. Соціальна рефлексія спонукає людину до самореалізації, до прагнення здійснювати вільний вибір, досягати цінностей та норми суспільства. Вона є основою, що створює умови, завдяки яким відбувається будь-який розвиток суб'єкта, у тому числі економічна соціалізація особистості.

Перспектива подальших досліджень. Враховуючи зазначене вище, перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у дослідженні інших соціально-психологічних механізмів, що визначають особливості економічної соціалізації особистості та соціальних груп.

Література

1. Аристотель (2018). Метафізика. Книга 9. *Філософія: Хрестоматія для аспірантів: Навчальний посібник*. Укладач Волков О.Г. Мелітополь, 187-189.
2. Вебер, Макс (2013). *Господарство і суспільство*; пер. з нім. М. Кушнір. Київ: Всесвіт.
3. Гегель, Г.В.Ф. (2018). Вчення про сутність. *Філософія: Хрестоматія для аспірантів: Навчальний посібник*. Укладач Волков О.Г. Мелітополь, 195-202.
4. Гуссерль, Е. (2018). Ідеї чистої феноменології та феноменологічної філософії. *Філософія: Хрестоматія для аспірантів: Навчальний посібник*. Укладач Волков О. Г. Мелітополь, 237-239.
5. Дідковський, С.В. (2014). Поняття про рефлексію як механізм розвитку когнітивних схем. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том VII. Екологічна психологія*, 35, 55-64. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка,
6. Іллющенко, С.Ю. (2020). Психологічний зміст феномена рефлексії як властивості, процесу, стану. *Вісник Національного університету оборони України*, 4 (57), 32-43.
7. Котик, І.О. (2004). Механізми рефлексії у процесі розвитку суб'єктності людини. *Дис. канд. психол. наук*. Київ.
8. Курінний, Ян. (2020). Теоретичний аналіз первинної економічної соціалізації дошкільників. *Гуманізація навчально-виховного процесу. Розділ. Вища школа*, 1(99).С. 123-135.
9. Мельничук, І.Я. (2001). Формування рефлексивних механізмів цілеутворення в процесі розв'язання професійно-психологічних задач. *Автореф. дис. канд. психол. наук*. Київ.
10. Мід, Дж. Г. (2000). *Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста*. Київ: Український Центр духовної культури.
11. Москаленко, В. В. (2013). *Соціалізація особистості: монографія*. Київ: Фенікс.
12. Москаленко, В. В. (2016). Соціалізація як інкультурація. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том I. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*, 44, 116-122.
13. Павелків, Р. В. (2005). Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці. *Дис. докт. психол. наук*. Рівне.
14. Павелків, Р.В. (2019). Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості. *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць*, 8(37), 84–98.
15. Пов'якель, Н.І. (1998). Професійна рефлексія психолога-практика. *Практична психологія і соціальна робота*, 6-7, 3–6.
16. Савченко, А.В. (2016). Психологія рефлексивної компетентності особистості: *Дис. докт. психол. наук*. Київ.
17. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості : [наук. моногр.] (2012). [Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград : Імекс-ЛТД.
18. Bourdieu, P. (2002). Structuralism and the Theory of Sociological Knowledge. *Social Research*, 4, 681-706.
19. Cooley, Charles Horton (1930). *Sociological Theory and Social Research*. New York: Henry Holt.
20. Durkheim, Émile (1982). *The Rules of Sociological Method*, Preface to the Second Edition, trans. W.D. Halls, The Free Press.
21. Dewey, John (1994). *Religious Faith and Democratic Humanism*. New York: Columbia University Press.
22. Giddens, Anthony (1976). *New Rules of Sociological Method: a Positive Critique of interpretative Sociologies*. London: Hutchinson.
23. Lyotard, Jeanean-François (1979). *La Condition Postmoderne*. Les Editions de Minuit. <https://gtmarket.ru/library/basis/3097>
24. Lefebvre, Henri (1961). Critique de la vie quotidienne. T. II. *Fondements d'une sociologie de la quotidieneté*. Paris, L'Arche.
25. Habermas, Jürgen (1985). *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt am Main.
26. Wertheimer, Max (1987). *Productive thinking*. New York: Harper.

References

1. Arystotel (2018). Metafizyka. Knyga 9. [Metaphysics. Book 9]. *Filosofia: Khrestomatia dlya aspirantiv*. Melitopol, 187-189. [In Ukrainian]
2. Veber, Maks (2013). *Gospodarstvo i suspilstvo [Economy and society]*. Vsesvit. [In Ukrainian]
3. Gegel, G.V.F. (2018). Vchennya pro sutnist [Doctrine of essence]. *Filosofia: Khrestomatia dlya aspirantiv*. Melitopol, 195-202. [In Ukrainian]
4. Gusserl, E. (2018). Ideyi chystoi fenomenologii ta fenomenologichnoi filosofii [Ideas of pure phenomenology and phenomenological philosophy]. *Filosofia: Khrestomatia dlya aspirantiv*. Melitopol, 237-239. [In Ukrainian]
5. Didkovskiy, S.V. (2014). Ponyattya pro refleksiyu yak mekhanizm rozvytku kognityvnykh skhem [The concept of reflection as a mechanism for the development of cognitive schemes]. *Aktualni problemy psykhologii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykhologii imeni G. S. Kostyuka NAPN Ukrainy. Tom VII. Ekologichna psykhologia*, 35, 55-64. Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, [In Ukrainian]
6. Ilyuschenko, S.Yu. (2020). Psykhologichniy zmist fenomena refleksii yak vlastyvoli, protsesu, stanu [Psychological content of the phenomenon of reflection as a property, process, state]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy*, 4(57), 32-43. [In Ukrainian]
7. Kotyk, I.O. (2004). Mekhanizmy refleksii u protsesi rozvytku subyektnosti lyudyny [Mechanisms of reflection in the process of development of human subjectivity]. *Dys. kand. psykhol. nauk*. Kyiv. [In Ukrainian]

8. Kurinnyi, Yan. (2020). Teoretychnyi analiz pervynnoi ekonomichnoi sotsializatsii doshkilnykiv [Theoretical analysis of primary economic socialization of preschoolers]. *Gumanizatsia navchalno-vykhovnoho protsesu. Rozdil. Vyscha shkola*, 1(99), 123-135. [In Ukrainian]
9. Melnychuk, I.Ya. (2001). Formuvannya refleksyvnykh mekhanizmiv tsileutvorennia v protsesi rozvzannia profesiino-psykholoichnykh zadach [Formation of reflexive goal-setting mechanisms in the process of solving professional and psychological problems]. *Avto-ref. dys. kand. psykhol. nauk*. Kyiv. [In Ukrainian]
10. Mid, J. G. (2000). *Dukh, samist i suspilstvo [Spirit, self and society]. Z tochky zoru sotsialnogo bikheviorysta*. Ukrainyskyi Tsentri dukhovnoi kultury. [In Ukrainian]
11. Moskalenko, V. V. (2013). *Sotsializatsia osobystosti: monografia* [Socialization of personality: monograph]. Feniks. [In Ukrainian]
12. Moskalenko, V. V. (2016). Sotsializatsia yak inkulturatsia [Socialization as inculturation]. *Aktualni problemy psykholoichnykh zadach [Formation of reflexive goal-setting mechanisms in the process of solving professional and psychological problems]*. *Avto-ref. dys. kand. psykhol. nauk*. Kyiv. [In Ukrainian]
13. Pavelkiv, R. V. (2005). Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti v molodshomu shkilnomu vitsi [Development of moral awareness and self-awareness in primary school age]. *Dys. d-ra psykhol. nauk*. Rivne. [In Ukrainian]
14. Pavelkiv, R.V. (2019). Refleksia yak mekhanizm formuvannya individualnoi svidomosti ta dialnosti osobystosti [Reflection as a mechanism of formation of individual consciousness and personality activity]. *Visnyk pislyadyplomnoi osvity: zb. nauk. prats*, 8(37), 84–98. [In Ukrainian]
15. Povyakel, N.I. (1998). Profesiina refleksia psykhologa-praktyka [Professional reflection of a practicing psychologist]. *Praktychna psykholoichna i sotsialna robota*, 6-7, 3-6. [In Ukrainian]
16. Savchenko, A.V. (2016). Psykholoichna refleksivna kompetentnost osobystosti: [Psychology of reflective competence of the individual]. *Dys dokt. psykhol. nauk*. Kyiv. [In Ukrainian]
17. Tytarenko, T. M., Zlobina, O. G., Lyepikhova, & L. A. (2012). Yak buduvaty vlasne maibutnye: zhytlyevi zavdannia osobystosti [How to build your own future: life tasks of an individual]. *Natsionalna akademiya pedagogichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholoichnykh nauk*. Imeks-LTD. [In Ukrainian]
18. Bourdieu, P.(2002). Structuralism and the Theory of Sociological Knowledge. *Social Research*, 4, 681-706.
19. Cooley, Charles Horton (1930). *Sociological Theory and Social Research*. Henry Holt.
20. Durkheim, Émile (1982). *The Rules of Sociological Method*, Preface to the Second Edition, trans. W.D. Halls, The Free Press.
21. Dewey, John (1994). *Religious Faith and Democratic Humanism*. Columbia University Press.
22. Giddens, Anthony (1976). *New Rules of Sociological Method: a Positive Critique of interpretative Sociologies*. Hutchinson.
23. Lyotard, Jean-Paul (1979). *La Condition Postmoderne*. Les Editions de Minuit. <https://gtmarket.ru/library/basis/3097>
24. Lefebvre, Henri (1961). Critique de la vie quotidienne. T. II. *Fondements d'une sociologie de la quotidienneté*. L'Arche.
25. Habermas, Jürgen (1985). *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt am Main.
26. Wertheimer, Max (1987). *Productive thinking*. Harper.

Відомості про авторів

Зубіашвілі Ірина Костянтинівна, кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця, старша наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, Україна.

Zubiashvili, Iryna, PhD, Senior Researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

E-mail: mrs_ira@i.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3642-8159>

Лавренко Ольга Василівна, кандидатка філософських наук, доцентка, провідна наукова співробітниця лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.

Lavrenko, Olha, PhD, Associate Professor, Leading Researcher, Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

E-mail: olavr47@ukr.net

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9943-9536>

Отримано 22 квітня 2022 р.
Рецензовано 21 травня 2022 р.
Прийнято 1 червня 2022 р.